

ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ

Ο ΘΕΟΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

«Ἄγνόν χρῆ νιοῖο θυώδεος ἐντός ἰόντος ἔμμεναι: ἀγνείη δ' ἔστιν φρονεῖν ὅσια»

■ Κ. ΤΖΙΑΡΟΥ, Μ. ΤΑΒΛΑΝΤΑ, Χ. ΛΑΠΠΑ, Π. ΑΡΓΙΑΝΑ, Α. ΧΑΣΙΩΤΗ,
Κ. ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗ, Κ. ΣΚΟΤΩΡΗΣ, Θ. ΤΑΒΛΑΝΤΑ, Π. ΤΑΒΛΑΝΤΑΣ
Κέντρο Υγείας Λυγουριού Αργολίδας

Περίληψη: Ο Ασκληπιός, ως θεός της Ιατρικής, λατρεύτηκε για 1.000 περίπου χρόνια σε διάφορες περιοχές, από τη Μικρά Ασία έως την Ιταλία. Σε πολλά μέρη του κόσμου ανευρίσκονται ιερά προς τιμήν του, γνωστά ως ασκληπιεία. Ένα από τα γνωστότερα και σημαντικότερα είναι το ασκληπιείο της Επιδαύρου, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση δύο χιλιομέτρων από το Κέντρο Υγείας Λυγουριού. Αυτό στάθηκε η αφορμή για την εργασία μας, που αφορά τόσο στη μυθολογία όσο και στο έργο και την προσφορά του Ασκληπιού στην Ιατρική. Οι μύθοι για τη γέννηση του Ασκληπιού, σχετικά με την καταγωγή του και το αν ήταν θεός ή άνθρωπος, για τη ζωή και το θάνατό του, για την ικανότητά του να ανασταίνει ακόμη και νεκρούς, οι μαρτυρίες για το έργο του, ο ναός του, οι τρόποι λατρείας και οι μέθοδοι θεραπείας, το φίδι και τα άλλα ιερά σύμβολα του θεού αναλύονται στη μελέτη μας. Η συνεισφορά του Ασκληπιού στην Ιατρική έχει αναγνωριστεί τόσο που θεωρείται ιδρυτής της. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ακόμη και σήμερα, οι γιατροί όλου του κόσμου ορκίζονται με τον όρκο του Ιπποκράτη στο θεό Απόλλωνα και στον Ασκληπιό (Ὁμνύω Ἀπόλλωνα ἰητρὸν καὶ Ἀσκληπιὸν καὶ Ὑγίαν καὶ θεοὺς πάντας τέ καὶ πάσας...»).

Λέξεις ευρητηρίου: Ιατρική, Ασκληπιός, Επίδαυρος.

Σκοπός της μελέτης

Ο Ασκληπιός, ως θεός της Ιατρικής, λατρεύτηκε πάνω από 1.000 χρόνια και είχε προς τιμήν του πολλά ιερά που ονομάζονταν ασκληπιεία. Ένα από τα γνωστότερα και σημαντικότερα ήταν το ασκληπιείο της Επιδαύρου, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση δύο χιλιομέτρων από το Κέντρο Υγείας Λυγουριού. Αυτό στάθηκε η αφορμή για την εκπόνηση της εργασίας μας, που αφορά τόσο στη μυθολογία του Ασκληπιού όσο και στο έργο και την προσφορά του στην Ιατρική.

Υλικό και μέθοδος

Αντλήσαμε στοιχεία από τη βιβλιογραφία.

Αποτελέσματα

Μυθολογία για τη γέννηση του Ασκληπιού

Σχετικά με την καταγωγή του και το αν

ήταν θεός ή άνθρωπος υπάρχουν πολλοί μύθοι. Η μαρτυρία των ομηρικών επών αναφέρει τον Ασκληπιό στον κατάλογο των Νηών ως πατέρα των ηρώων ιατρών Μαχάονα και Ποδαλρείου, που συνόδευσαν το στρατό των Αχαιών ως αρχηγοί των ανδρών της Θεσσαλικής Τρίκκης και των άλλων κατοίκων της περιοχής. Φέρεται συνεπώς ως θνητός ιατρός της αρχαίας ένδοξης εποχής και συνδεόταν με την περιοχή της Τρίκκης^{1,2}.

Κατά τον Ησίοδο, ο Ασκληπιός γεννήθηκε στη Θεσσαλία και ήταν ημίθεος. Η άποψη αυτή ήταν κυρίαρχη κατά τον 7ο αιώνα². Αυτή την άποψη συμμερίζονται πολλοί ερευνητές και μελετητές. Σύμφωνα με το μύθο αυτό, ο Απόλλωνας αγάπησε την κόρη του Φλεγεία, την Κορωνίδα, και από τον έρωτα αυτό επρόκειτο να γεννηθεί ο Ασκληπιός. Πριν όμως γεννηθεί η Κορωνίδα, συνεζεύχθη με το γιο του Ελάτου, τον Ίσχυ, ο οποίος ήταν Θεσσα-

λός κατά τον Ησίοδο και Αρκάς κατά τον Πίνδαρο³. Όταν ο Απόλλωνας έμαθε την απιστία της Κορωνίδα από το πτηνό κόρακα, οργίστηκε τόσο που πρώτα έριξε την οργή του στον ίδιο τον κόρακα. Έτσι, από λευκό πουλί που ήταν, το μεταμόρφωσε σε μαύρο και μετά σκότωσε τον Ίσχυ. Όσο για την Κορωνίδα, η θεά Άρτεμις τη χτύπησε με τα βέλη της. Όταν καιγόταν νεκρή η Κορωνίδα, ο Απόλλωνας έσπευσε και άρπαξε τον Ασκληπιό από το φλεγόμενο σώμα της νεκρής μητέρας του και τον παρέδωσε στον Κένταυρο Χείρωνα για να τον αναθρέψει και να του μάθει την τέχνη της Ιατρικής⁴.

Κοντά στο Χείρωνα ο Ασκληπιός έμαθε την Ιατρική αηλιά και την κυνηγετική τέχνη. Ήταν εξαιρετος κυνηγός και λέγεται ότι έλαβε μέρος στο κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου, όπου και έγινε αχώριστος φίλος με το φίδι. Επίσης, σύμφωνα με άλλα βιβλιογραφικά δεδομένα, έλαβε μέρος και ➡

⇒ στην Αργοναυτική εκστρατεία^{5,6}.

Άλλος μύθος αναφέρει ότι ο Ασκληπιός ήταν γιος του Απόλλωνα και της κόρης του Φλεγείας, η οποία όμως μετά την εγκατάσταση του Φλεγείας στην Πελοπόννησο γέννησε εκεί το μωρό, το οποίο και εγκατέλειψε στο βουνό. Το μωρό ανέθρεψε μια κατσίκια και το φύλαγε ένας σκύλος. Ο βοσκός Αρεσθάνας που το βρήκε είδε μια λάμψη σαν αστραπή να το τυλίγει και έφυγε φοβισμένος. Το μωρό μεγάλωσε αμέσως και απέκτησε τη φήμη θαυματουργού θεραπευτή που μπορούσε να αναστήσει τους νεκρούς². Πρέπει να αναφέρουμε ότι στο Λυγουριό υπάρχει περιοχή που ονομάζεται «θεόκαυτο» και οι κάτοικοι αναφέρουν ότι πήρε το όνομα αυτό επειδή εκεί κάηκε το σώμα της Κορωνίδας από τα βέλη της θεάς. Επιπλέον ο οικισμός Κορώνι, που βρίσκεται δίπλα στο Λυγουριό, πιθανόν να πήρε το όνομά του προς τιμήν της.

Μαρτυρίες για το έργο του Ασκληπιού

Η συνεισφορά του Ασκληπιού στην Ιατρική έχει αναγνωριστεί τόσο που θεωρείται ιδρυτής της. Χαρακτηριστικά στο «Συμπόσιο» του Πλάτωνα αναφέρεται ότι ο Ασκληπιός ίδρυσε την τέχνη της Ιατρικής επειδή ήξερε πώς να εμψυά αγάπη και ομόνοια και να κάνει τα πιο εχθρικά στοιχεία μέσα στο σώμα φιλικά μεταξύ τους και να αγαπούν το ένα το άλλο¹.

Ο Ισίδωρος αναφέρει πως ο Ασκληπιός επινόησε την Ιατρική όπως ο Ήφαιστος τη χαλκευτική τέχνη¹. Ο Κικέρων αναφέρει ότι «...ο Ασκληπιός επινόησε τη μήλη και είναι ο πρώτος χειρουργός που χρησιμοποίησε επιδέσμους»¹. Ο Διόδωρος Σικελιώτης παραθέτει τα παρακάτω στοιχεία: «Ο Ασκληπιός έμαθε πολλά για την Ιατρική από τον πατέρα του Απόλλωνα, ανακάλυψε επιπρόσθετα την τέχνη της χειρουργικής και την παρασκευή φαρμάκων, καθώς και τις ιδιότητες των βοτάνων, και γενικά προήγαγε την τέχνη σε τέτοιο βαθμό που τιμάται ως αρχηγός και ιδρυτής της»¹.

Μύθοι για τη ζωή και το θάνατο του Ασκληπιού

Σύζυγος του Ασκληπιού ήταν η Ηπιόνη, η οποία λατρευόταν στην Επίδαυρο, στην Αθήνα και στην Κω. Είχε δύο γιους, το Μαχάονα, που λατρευόταν στη Γαρένια, και τον Ποδαλείριο, που λατρευόταν

στη Δρυώνα. Κόρες του ήταν η Υγεία, η Πανάκεια, η Ακασώ και η Ιασώ⁶⁻⁸.

Αναφέρεται ότι, εκτός από τις θεραπευτικές του ικανότητες, ο Ασκληπιός μπορούσε να ανασταίνει και νεκρούς⁶. Η θεά Αθηνά έδωσε ως δώρο στον Ασκληπιό το αίμα της Γοργούς και αυτός μεταχειριζόταν το αίμα του αριστερού χεριού για να θανατώνει τους ανθρώπους και του δεξιού χεριού για να τους θεραπεύει. Μ' αυτό το μέσο ανάσταινε τους νεκρούς⁹.

Μεταξύ των νεκρών που ανάστησε αναφέρονται οι ήρωες Λυκούργος, Γηλαύκος, Τυνδάρνος και Ιππόλυτος³. Τότε ο Άδης, ο θεός του κάτω κόσμου, διαμαρτυρήθηκε για τη μαθηματική ανισότητα που δημιουργείτο μεταξύ των δύο κόσμων (Άνω και Κάτω) εξαιτίας της θεραπευτικής παρέμβασης του θεού, που μείωνε τον αριθμό των νεκρών¹⁰. Ο Δίας, για να προστατέψει την αρμονία του κόσμου, σκότωσε με κεραυνό τον Ασκληπιό και τον τοποθέτησε σαν αστερισμό στον ουρανό, που ονομάστηκε Οφιούχος, επειδή σύμβολό του ήταν ο όφις³. Ο Απόλλωνας, για να εκδικηθεί το θάνατο του γιου του, φόνευσε τους Κύκλωπες, επειδή είχαν κάνει δώρο στο Δία τον κεραυνό⁹. Αφού ο Απόλλωνας σκότωσε τους Κύκλωπες, ο Δίας τον τιμώρησε και τον έδιωξε από τον Όλυμπο για ένα χρόνο. Τον έστειλε να βόσκει τα γίδια του Αδμήτου, βασιλιά των Φερών της Θεσσαλίας⁵.

Ο Ασκληπιός μάλλον θάφτηκε στην Επίδαυρο βάσει κάποιων μαρτυριών του 400 π.Χ. Αυτό δικαιολογεί το γεγονός ότι η Επίδαυρος έγινε το σπουδαιότερο ιερό, εφόσον ο τόπος θανάτου και ταφής κάποιου θεωρείται ιερός⁷. Πάντως ο Ασκληπιός άκμασε πριν τον Όμηρο, δεν ξέρουμε ακριβώς πότε, γιατί τα παλαιότερα ελληνικά έργα, η Οδύσσεια και η Ιλιάδα, χρονολογούνται το 900-1000 π.Χ. Πέθανε πιθανότατα συγχρόνως με τον Ηρακλή, 53 έτη πριν την πτώση της Τροίας, γι' αυτό και οι γιοι του Μαχάων και Ποδαλείριος ήταν προχωρημένης ηλικίας στην εν λόγω εκστρατεία¹¹.

Η καταστροφή της Τροίας έγινε το 1260 π.Χ., άρα ο Ασκληπιός έζησε στην Τρίκκη περίπου το 1300 π.Χ. Ο Όμηρος λέει ότι ο Ποδαρείλιος, γυρίζοντας από την Τροία, παρασύρθηκε από τους ανέμους και ναυάγησε στο νησί της Κω. Από ευγνωμοσύνη ίδρυσε το ασκληπιείο και έγινε ο πρώτος αρχιερέας του ναού μέχρι το θάνατό του. Έτσι και ο Ιπποκράτης θεωρήθηκε ως

απευθείας απόγονος του Ποδαρείλιου και κατ' επέκταση του Ασκληπιού⁷. Αυτό εξηγεί το συλλογισμό ότι ο Ιπποκράτης, που γεννήθηκε το 460 π.Χ., ήταν ο 18ος απόγονος του Ασκληπιού. Κάθε γενιά υπολογιζόταν 40 χρόνια περίπου⁷. Η θεραπευτική του παράδοση διήρκεσε από το 1300 π.Χ. μέχρι το 600 μ.Χ., ως τον εκχριστιανισμό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Έτσι ο Ασκληπιός φαίνεται ότι ασκούσε τις θεραπευτικές του δραστηριότητες για πάνω από 1.000 χρόνια⁷.

Για τον Ασκληπιό ο Ιουλιανός γράφει για το φιλόανθρωπο πνεύμα του θεού, που «θεραπεύει όχι για να ανταμειφθεί, αλλά για να ευχαριστήσει τη δική του πονεϊκή καρδιά»². Είχε δύο αρετές, σοφία και φιλόανθρωπία, και τρυφερά αισθήματα για τα παιδιά. Έφερε και την επωνυμία «σωτήρ», αφού έσωζε το σώμα των ανθρώπων, και όχι με την πιο μυστηριακή έννοια, ότι έσωζε τις ψυχές ή τις δεχόταν μετά το θάνατο στη μακάρια Αθανασία².

Λατρεία και λατρευτικά κέντρα του Ασκληπιού

Ανεξάρτητα με το αν ήταν θεός ή άνθρωπος, ο Ασκληπιός λατρεύτηκε για 1.000 περίπου χρόνια σε διάφορες περιοχές, από τη Μικρά Ασία έως την Ιταλία, με τρόπο που ταιριάζει είτε σε χθόνιο θεό είτε σε ήρωα θνητό².

Σήμερα έχουν καταγραφεί 320 ή 380 ασκληπιεία^{7,8}. Από τα σπουδαιότερα ιερά του Ασκληπιού θεωρούνται της Αθήνας, του Πόρου, της Κορίνθου, της Επιδαύρου, της Ολυμπίας, της Τρίκκης Θεσσαλίας, της Δήλου, της Φαιστού, της Λεβήνας ή Λεβήνης, της Εφέσου, της Περγάμου, της Μεσσήνης⁸. Κατά άλλους, ονομαστότερα ασκληπιεία ή ιερά του θεού Ασκληπιού είναι της Αθήνας, της Επιδαύρου, της Κω, της Περγάμου και των Τρικλήων. Πρώτο ασκληπιείο θεωρείται αυτό της Τρίκκης της Θεσσαλίας. Μετά από 1-2 αιώνες ιδρύθηκαν ασκληπιεία στις Φέρες και τα Φάρσαλα³.

Το Ασκληπιείο της Επιδαύρου ιδρύθηκε περίπου το 600 π.Χ. Γνώρισε μεγάλη ακμή τον 4ο π.Χ. αιώνα και εκεί διεξάγονταν τα «Ασκληπιεία», γιορτές προς τιμή του θεού κάθε τέσσερα χρόνια. Από τα κτίσματα του ναού και τους χώρους του, ιδιαίτερα αξιόλογο είναι η Θόλος, ένα κυκλικό οικοδόμημα με πλούσια διακόσμηση και αρχιτεκτονική ιδιορρυθμία, η κατασκευή

της οποίας διήρκεσε 40 χρόνια (360-320 π.Χ.). Θεωρείται ένα από τα αρμονικότερα κτίσματα της αρχαιότητας^{10,12,13}.

Στην Επίδαυρο λάμβαναν χώρα τα γνωστότερα και πιο επίσημα «Ασκληπιεία», που ονομάζονταν «πεντητηρική» γιορτή. Διαρκούσαν επτά ημέρες και εορτάζονταν εννέα ημέρες μετά τα Ισθμια. Περιλάμβαναν πομπή που ξεκινούσε από το ναό του Ασκληπιού, περνούσε τον υπόγειο θολωτό διάδρομο της βόρειας πλευράς του σταδίου και κατέληγε στο στάδιο. Μετά την άφιξη της πομπής ξεκινούσαν οι αγώνες, που ήταν μουσικοί (κυρίως ραψωδίες) και γυμνικοί. Κατά τη διάρκεια των Ασκληπιείων προσφέρονταν με ψηφίσματα δημόσιες τιμές στους ευεργέτες του Δήμου. Τα Ασκληπιεία εορτάζονταν και στην Κω (κάθε τέσσερα χρόνια), στην Αθήνα, στη Μεσσήνη και αλλού¹⁴. «Επιδαύρεια» ή «Ασκληπιεία» ονομαζόταν και η 5η μέρα των Ελευσίνων μυστηρίων, προς τιμή του Ασκληπιού, ο οποίος κατά την επίσκεψή του στα Ελευσίνια δεν έφτασε έγκαιρα την ημέρα του αγυρμού και μυήθηκε καθυστερημένα. Όσοι έφταναν καθυστερημένα μυσούνταν την 5η μέρα¹⁵. Να σημειωθεί ότι ο Ασκληπιός επισκέφθηκε τα Ελευσίνια προς τιμή της θεάς Δήμητρας, μέσω της οποίας έπαιρνε από τη γη ιαματικά βότανα και ύδατα. Η θεά Δήμητρα λατρευόταν ως ιατρός οφθαλμίατρος και βρέθηκαν στους ναούς της αναθέματα όπως αυτά της Επίδαυρου¹⁶. Το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο καταστράφηκε το 331 μ.Χ.⁷. Κατά το δεύτερο χρόνο του Πελοποννησιακού πολέμου, το 430 π.Χ., η Αθήνα μαστιζόταν από επιδημία χολέρας, θύμα της οποίας υπήρξε και ο Περικλής (429 π.Χ.)¹³. Τότε άρχισε επίσημα η λατρεία του Ασκληπιού στην Αθήνα και ιδρύθηκε ιερό του Ασκληπιού. Λέγεται πως πριν την ανέγερση του ιερού ναού του στην Αθήνα, υπήρξε ιερό του Ασκληπιού στην Ελευσίνα και στην Επίδαυρο με αναθηματικές επιγραφές για τη θεά Δήμητρα και την Περσεφόνη, πράγμα που γίνεται πιστευτό λόγω της ιδιαίτερης σχέσης που είχε ο Ασκληπιός με τη θεά⁶.

Στις αρχές του 3ου αιώνα ο Ασκληπιός λατρεύτηκε και στη Ρώμη, όταν το 293 π.Χ. εμφανίστηκε λοιμική επιδημία με ολέθριες συνέπειες και την αποδεκάτισε. Η Σύβυλλη προείπε ότι «τότε μόνο θα περάσει η επιδημία, όταν κάποιος φέρει το θεό της Ιατρικής Ασκληπιό από την Επίδαυρο στη Ρώμη». Μια κρατική αποστολή

πήρε το θεό από την Ελλάδα και τον μετέφερε στην Ρώμη. Το 291 π.Χ. ιδρύθηκε ναός προς τιμή του Ασκληπιού και της Υγείας στο νησάκι του Τίβερη¹³.

Η αναπαράσταση του Ασκληπιού στην τέχνη

Στην τέχνη υπάρχουν διάφορες παραστάσεις του Ασκληπιού, μερικές από τις οποίες σώζονται μέχρι σήμερα, ενώ άλλες δεν έχουν βρεθεί ή έχουν καταστραφεί. Έτσι, ο Ασκληπιός παρουσιάζονταν στην αρχή ως νέος άνδρας χωρίς γένια, όπως στο άγαλμα «εν Συκιώνι» από τον Κάλαμι. Αργότερα παρουσιάζονταν ως άντρας μεσήλικας με γενειάδα. Με τον ίδιο τρόπο παρουσιάζονταν και ο Ηρακλής, που ήταν ημίθεος, και έτσι ενισχύεται η άποψη ότι και ο Ασκληπιός ήταν ημίθεος^{3,11}.

Στο ιερό της Επίδαυρου υπήρχε άγαλμά του από χρυσάφι και φιλίντσι που το είχε φιλοτεχνήσει ο γλύπτης Θρασυμήδης. Παρουσιάζονταν καθιστός σε θρόνο, κρατώντας στο αριστερό χέρι ραβδί σε σχήμα σκήπτρου και με το δεξί χέρι στηριγμένο πάνω στο κεφάλι δράκου, που κοντά του καθόταν ένα σκυλί. Το άγαλμα αυτό δεν έχει βρεθεί ακόμα⁵.

Τέλος, έχουν βρεθεί δύο μαρμάρινες απεικονίσεις του γιατρού Ασκληπιού, εξετάζοντας ασθενείς πολυειδώς, κρατώντας το σφυγμό του ασθενούς και δίνοντάς του φάρμακα. Ίσως να παρακολουθούν την εξέταση και οι μαθητές του. Έχει βρεθεί και αναπαράσταση που παρουσιάζει τον Ασκληπιό με δύο σάκους φαρμάκων και στη μέση μια θήκη χειρουργικών εργαλείων¹¹.

Ο ναός του Ασκληπιού (κύρια μέρη του)

Ο ναός του Ασκληπιού αποτελεί ένα από τα πιο προοδευτικά δείγματα δωρικής ναϊκής αρχιτεκτονικής του 4ου π.Χ. Η κυκλική θόλος, μυστηριακός χώρος που θεωρείτο η υπόγεια κατοικία του θεού, ήταν το πιο κομψό μετά το Ερεχθείο κτίσμα των κλασικών χρόνων. Το σχήμα της θύμιζε μνημειώδη τάφο και οι υπόγειοι κυκλικοί λαβυρινθώδεις διάδρομοι συμβόλιζαν το σκοτεινό κάτω κόσμο. Το Άβατο δίπλα σε αυτά τα κεντρικά κτίρια ήταν η μεγάλη στοά που είχε περιλάβει το ιερό πηγάδι και δεχόταν τους ασθενείς για την εγκοίμησή τους ή την ίαση. Η εγκατάσταση του λουτρού του Ασκληπιού δίπλα στο

Άβατο υπογράμιζε πάντα τη σημασία του νερού στην ίαση. Η εμπειρία όμως από τις ίασεις και η καταγραφή των περιστατικών δημιούργησε γρήγορα πραγματική ιατρική εμπειρία, η οποία ενσωματώθηκε στην προετοιμασία για την εγκοίμηση, που παρέμεινε το κεντρικό ιαματικό γεγονός. Έτσι, ιδιαίτερα σημαντικό κτίριο ήταν η βιβλιοθήκη, για την προετοιμασία των ασθενών μέσω της μελέτης.

Πολλά ακόμη κτίρια εξυπηρετούσαν τη λατρεία, όπως οι ναοί της Αρτέμιδος, της Αφροδίτης, της Θέμιδος κ.ά. ή το μεγάλο τελετουργικό εστιατόριο, που είναι γνωστό ως Γυμνάσιο, και τη διαδικασία της ίασης, όπως τα λουτρά και το Καταγώγιο, ένα μεγάλο ξενοδοχείο για τους αναμένοντες ασθενείς και τους συνοδούς τους. Κόσμημα του ιερού υπήρξε και το μεγάλο θέατρο στα νότια του κυρίως χώρου. Είναι γνωστό ότι οι θεατρικοί και οι μουσικοί αγώνες ήταν λειτουργικό μέρος της λατρείας στα αρχαία ιερά¹².

Όσον αφορά στον τόπο όπου ιδρύονταν τα ασκληπιεία, ήταν μέρη υγιεινά με άφθονα μεταλλικά νερά ή θερμοπηγές, με θαυμάσια θέα και πλούσια βλάστηση, καθώς υπήρχε συνήθως και άλσος¹⁷.

Στην είσοδο του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (στο ανατολικό μέρος όπου ήταν τα Προπύλαια) υπήρχε το ρητό «Αγνόν χρή νηοίο θυώδεις εντός ιόντος έμμεναι: αγνείη δ' εστίν φρονείν όσια», καθέναν δηλαδή που μπαίνει στο γεμάτο θυμίαμα ναό πρέπει να είναι αγνός. Αγνότης δε είναι να σκέπτεται κανείς (εκείνα που αρέσουν στους θεούς) με ευσέβεια.

Τρόπος θεραπείας του Ασκληπιού

Ιδιαίτερη σημασία για τη λατρεία στο ιερό της Επίδαυρου έπαιζε το νερό, που αναβλύζει λίγο πιο πάνω από πηγές και ακόμα και σήμερα περνά από μια μικρή κοιλάδα στα ανατολικά. Η κάθαρση και η μετάληψη των ασθενών με το νερό θεωρήθηκε ότι εξασφαλίζουν την υγεία και την ευτυχία. Η ιδιαιτερότητα του νερού αποδεικνύεται, καθώς ήταν εφάμιλλο των αληθινών νερών του Εβιάν της Γαλλίας.

Ίαση

Η ίαση για τους πιστούς του θεού επιτυγχάνεται μέσω τελετουργικών πράξεων. Η διαδικασία είχε ως εξής: Ο πιστός έκανε το λουτρό του για να είναι καθαρός, άφνηε ➡

⇒ στο βωμό τα αφιερώματά του και έμπαινε στο Άβατο, το νοσοκομείο. Το βράδυ ξάπλωνε και περίμενε με μεγάλη αγωνία την άφιξη του θεού. Συνήθως εμφανιζόταν τότε ο ιερέας και, αφού εξέταζε το ιστορικό του ασθενούς, του ανέφερε τα άπειρα θαύματα του θεού και έπειτα κανόνιζε τη θεραπεία του. Αυτή τις περισσότερες φορές γινόταν με την επέμβαση του θεού, ο οποίος φανερωνόταν άλλοτε σαν φίδι, σαν σκύλος, σαν πρόβατο ή με άλλες μορφές τη νύχτα στον ύπνο του ασθενή.

Οι ασθενείς άλλοτε έβλεπαν όνειρα στον ύπνο για τη θεραπεία τους ή τα έβλεπαν οι ίδιοι οι ιερείς και ως θεράποντες εφαρμόζαν τη θεραπεία. Αρκετές φορές στη θεραπεία περιλαμβάνονταν δίαιτα, γυμναστική, λουτρά και ψυχαγωγία. Τέλος, ο άρρωστος, φεύγοντας από το Άβατο μόνος του ή μετά την εντολή των ιερέων, έγραφε σε πλάκες την αρρώστια του και τη θεραπεία για να αυξήσει τη φήμη του Ασκληπιοῦ¹⁸.

Εγκοίμηση

Αναλύοντας τη διαδικασία της ίασης, μας προκαλεί ενδιαφέρον το στάδιο του ύπνου, της εγκοίμησης. Η εγκοίμηση στηρίζεται στην πεποίθηση των αρχαίων ότι όλες οι δυνάμεις της ζωής εκπορεύονται από τη γη και σε αυτήν καταλήγουν για να ενωθούν, όπως ο σπόρος των φυτών. Και οι θείκες δυνάμεις που ενσάρκωναν τη ζωή ακολουθούσαν στη σκέψη τους τον ίδιο κύκλο. Ο περιοδικός θάνατός τους εξασφάλιζε την ανανέωση στην πηγή της ζωής. Η θρησκευτική μαγική τελετουργία της ίασης, ενός είδους ανανέωσης, επέβαλλε τη μίμηση της διαδικασίας αυτής της θείας αναγέννησης. Η εγκοίμηση κοντά στο νερό, πηγή της ζωής μέσα στη γη, ήταν η μίμηση του αναγεννητικού θανάτου από τον ασθενή, μια και για τους αρχαίους ο Ύπνος θεωρούνταν αδερφός του Θανάτου. Στον ύπνο του ο ασθενής έβλεπε τη θεότητα και ή θεραπευόταν από θαυμαστή επέμβασή της ή άκουγε τι έπρεπε να πράξει για να θεραπευτεί. Θεωρούνταν επίσης ότι όσο πιο κοντά στο άγαλμα του Ασκληπιοῦ κοιμόταν ο ασθενής, έβλεπε θεϊκό όνειρο, που καθόριζε τη φύση του απαιτούμενου φαρμάκου. Σε περίπτωση που δεν έβλεπαν όνειρο, η τελετή επαναλαμβάνονταν πολλές νύχτες^{9,12}.

Τέλος, αναφορικά με την εγκοίμηση, ο Αριστοφάνης στο έργο του «Πλούτος»

γράφει χαρακτηριστικά: «Κοιμήθηκε στον ναό και πρώτα ο θεός του χάιδεψε το κεφάλι, μετά πήρε καθαρή πετσέτα και του σκούπισε τα βλέφαρα και η Πανάκεια του σκέπασε με κόκκινο πανί όλο το κεφάλι και το πρόσωπο. Έπειτα, ο θεός σφύριξε και βγήκαν από το ιερό δύο φίδια θεόρατα στο μπόι. Γλίστησαν κάτω από το πανί και, όπως μου φάνηκε, άρχισαν να γλείφουν τα βλέφαρά του. Κι ώσπου να πεις κυρά μου δέκα κοτύλεις κρασί, ο Πλούτος σηκώθηκε πάνω και έβλεπε»¹. Η όλη διαδικασία της εγκοίμησης και των ονείρων ήταν απλή αλλά και υπερφυσική². Στους ιερούς ναούς του Ασκληπιοῦ θεραπευόνταν νοσήματα νευρικά, ψυχολογικά, δυσκρασικά, στομαχικά, δερματικά, ελαφρά χειρουργικά, οφθαλμικά, ρευματικά. Η παχυσαρκία θεραπευόταν μέσω της δίαιτας και της γυμναστικής, ενώ για τα ψυχικά νοσήματα διοργανώνονταν διασκεδάσεις, στοιχείο που δικαιολογεί και την ύπαρξη θεάτρου στην Επίδαυρο. Υπήρχε επίσης αυστηρός κανόνας ότι οι ετοιμοθάνατοι δεν έμπαιναν ποτέ στα θεραπευτήρια. Επιπλέον, δεν αναλαμβάνονταν ασθενείς που οφείλονταν σε έξεις ή διαστροφές, γιατί αυτοί οι άνθρωποι ήταν ανάξιοι συμπάθειας¹¹.

Το φίδι και τα άλλα ιερά σύμβολα του θεού

Το έμβλημα του Ασκληπιοῦ είναι το φίδι, το οποίο θεωρείτο ιερό ζώο στην Επίδαυρο, την Κω, τη Ρώμη και για το λόγο αυτό η ράβδος με το φίδι καθιερώνεται ως σύμβολο των γιατρών σήμερα. Το φίδι δεν είναι μόνο σύμβολο και ακόλουθος του Ασκληπιοῦ αλλά η αρχική μορφή του. Από εκεί προέρχεται και η σημερινή άποψη ότι στην αρχή λητρευόταν ο Ασκληπιός με τη μορφή φιδιού, πνεύματος το οποίο είχε θεραπευτικές ή και θανατηφόρες ιδιότητες. Αργότερα εξελίχτηκε και λητρεύτηκε πλέον με ανθρώπινη μορφή και το φίδι παρέμεινε σύμβολο που τον ακολουθεί. Το φίδι σχετίζεται με τη θεραπεία ψυχικών και ερωτικών παθήσεων, καθώς και με την «κατ' όναρ» εμφάνιση του θεού¹³.

Τα φίδια της Επίδαυρου εξημερώνονταν εύκολα και, για να χτιστεί καινούριο ασκληπιείο, έπαιρναν από την Επίδαυρο φίδι, όπως στη Ρώμη το 294 π.Χ., όταν έπεσε σοβαρός λοιμός. Το φίδι συμβολίζει τη μακροβιότητα και την ανανέωση (αλλάζει δέρμα). Επιπλέον απομακρύνει τα νοσήμα-

τα, ανικνεύει τα θεραπευτικά βότανα, αλλά και διαθέτει τεράστια προσοχή, που πρέπει να έχουν οι γιατροί-θεραπευτές.

Η ράβδος του Ασκληπιοῦ του χρσίσμευε σαν στήριγμα, αφού οδοιπορώντας πήγαινε να βοηθήσει τους αρρώστους με δοχείο γεμάτο από θεραπευτικό υγρό, και συμβόλιζε τη στήριξη και την ανακούφιση των πασχόντων. Το σύμπλεγμα της ράβδου με το φίδι απεικονίζει τη σωτήρια σωματοψυχική δύναμη του Ασκληπιοῦ⁸. Στο ιερό της Επίδαυρου, όπου υπήρχε το άγαλμα του Ασκληπιοῦ από χρυσάφι και φιλντισι, παριστανόταν καθισμένος σε θρόνο, κρατώντας με το αριστερό χέρι ραβδί σε σχήμα σκήπτρου (στολισμένο με εμβλήματα, σαν αυτά που κρατούν οι βασιλιάδες και οι ηγεμόνες ως έμβλημα της εξουσίας τους), ενώ το δεξί του χέρι στηριζόταν πάνω στο κεφάλι δράκου, που κοντά του καθόταν ένα σκυλί⁵.

Ιερό ζώο εθεωρείτο και ο σκύλος, ο οποίος συναντάται στην Επίδαυρο, την Αθήνα, τη Λεβήνη της Κρήτης και τη Ρώμη. Ειδικά στην Επίδαυρο το ζώο κατείχε θεική δύναμη από το θεό και θεράπευε με θαυματουργικό τρόπο γλείφοντας τον ασθενή, συμβολίζοντας την πίστη, τη νοημοσύνη και την επαγρύπνηση. Άλλα ιερά ζώα ήταν η κατσίκα, το τρυγόνι και ο πετεινός⁵.

Σχετικά με τις θυσίες στο θεό, αυτές ήταν μόνο ζωικές, όπως ταύροι, πρόβατα, χοίροι και άλλα ζώα, από τα οποία οι ιερείς έκαιγαν τα εντόσθια και έτρωγαν τα υπόλοιπα. Φρούτα και δημητριακά δεν προσφέρονταν στο θεό², υπάρχει όμως αναφορά για προσφορά χρημάτων (2-13 αλεξανδρινές δραχμές), με τα οποία κατασκευάζονταν μεγαλοπρεπή μνημεία¹⁸. Τέλος, σε αττική επιγραφή του 3ου π.Χ. αι. τεκμηριώνεται η ύπαρξη του εθίμου να προσφέρουν οι γιατροί ευχαριστίες δυο φορές το χρόνο στον Ασκληπιό «εκ μέρους τους και εκ μέρους των ατόμων που είχε θεραπεύσει ο καθένας τους»².

Θεραπευτικές ιδιότητες του Ασκληπιοῦ

Αναφορές για τις θεραπείες που είχε εκτελέσει ο Ασκληπιός συναντάμε σε πολλούς συγγραφείς. Ο Αιλιανός αναφέρει ότι «κάποιος είχε αρρώστια στα μάτια. Ο Ασκληπιός στάθηκε πίσω του και του είπε να διαιλύσει το λίπος ενός κήπου με ξύδι και να αλείψει τα μάτια του με αυτό. Ο Μάρ-

⇒ κος Αυρήλιος στο «Τα εις εαυτόν» αναφέρει ότι ο Ασκληπιός συνέστησε ιππασία ή κρία ή λουτρά ή ανυποδυσία. Στον Αίλιο Αριστείδη στο «Λόγους» διαβάζουμε: «Διαταχθήκαμε να κάνουμε πολλά παράδοξα πράγματα, να τρέξουμε ξυπόλητοι χιμωνιάτικα μια απόσταση και μετά πάλι ιππασία. Μετά από φουρτούνα να περάσω με σκάφος στην απέναντι πλευρά, να φάω μέλι και βελανίδια και μετά να ξεράσω. Έγιναν για τη φλεγμονή, που ήταν στο αποκορύφωμά της και είχε ήδη προχωρήσει προς τον αφαλό». Επίσης, ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει ότι: «είναι η κρήνη εύρημα και κτήμα. Γιατί πολλοί που λούστηκαν με το νερό της ξαναβρήκαν την όρασή τους, ενώ πολλοί γιατρούτηκαν από αρρώστιες του θώρακα και βρήκαν την απαραίτητη αναπνοή όταν ήπιαν από αυτό. Ένας άφωνος ήπια και βρήκε τη φωνή του». Ο Γαληνός στο «Υγιεινών λόγους» γράφει: «Διέταξε όχι λίγους να γράψουν ωδές ή να συνθέσουν κωμικούς μίμους και τραγούδια, διότι οι κινήσεις του θυμοειδούς τους, καθώς είχαν γίνει πιο σφοδρές, είχαν κάνει τη θερμοκρασία του σώματος υψηλότερη από ό,τι έπρεπε. Και σε άλλους, όχι λίγους, διέταξε κυνήγι και ιππασία και άσκηση με όπλα.

Και την ίδια στιγμή όρισε το είδος του κυνηγιού που έπρεπε να κάνουν και το είδος των όπλων με τα οποία έπρεπε να ασκηθούν. Διότι, όχι μόνο θέλησε να αφυπνίσει το θυμοειδές αυτών των ανθρώπων, αλλά όρισε και το μέτρο με βάση τη μορφή των γυμνασίων¹.

Σε άλλα συγγράμματα συναντάμε μαρτυρίες ότι ο θεός χειρουργούσε με τον πιο παράτολμο τρόπο. Έκοβε το υδρωπικό κεφάλι του ασθενούς, το κρεμούσε ανάποδα για να χυθεί έξω το νερό και μετά ξαναένωνε το κεφάλι με το σώμα. Αυτή την εγχείρηση την έκανε τουλάχιστον δύο φορές με επιτυχία. Θεράπευε επίσης τους τυφλούς με ένα άγγιγμα. Μια Αθηναία επίσης που έπασχε από καρκίνο του μαστού είδε στον ύπνο της πρόβατα να βυζαίνουν το μαστό της και το πρωί σηκώθηκε υγιής. Πλευριτικός θεραπεύτηκε βάζοντας στα πλευρά του έμπλαστρα από στάχτη και κρασί. Κάποιος θεραπεύτηκε από αιμόπτυση τρώγοντας τρεις μέρες κουκουνάρι με μέλι. Και ένας τυφλός άλειψε τρεις μέρες τα μάτια του με αίμα λευκού πετεινού και μέλι⁸.

Σε όλες του τις ενέργειες συμμετείχαν το φίδι και ο σκύλος. Ο σκύλος θεράπευσε το έλκος στο λαιμό ενός αγοριού από την

Αίγινα, γλείφοντάς το. Ενώ για το φίδι αναφέρεται ότι μια γυναίκα που ήθελε να κάνει παιδί ονειρεύτηκε ότι την αγκάλιασε και όταν ξύπνησε ήταν έγκυος². Ίδια περίπτωση είναι και της Αγαμήδης, που από το νησί Κέως πήγε στο ιερό και κοιμήθηκε στο μέρος που της υποδείχθηκε, προκειμένου να θεραπευτεί η ατεκνία της. Τη νύχτα ονειρεύτηκε ότι βγήκε ένα φίδι το οποίο κάθισε στην κοιλιά της. Όταν έφυγε και μετά από καιρό απέκτησε πέντε παιδιά. Σε άλλη περίπτωση ένα κοριτσάκι άλαλο, που είχε έρθει για θεραπεία, σαν έτρεχε στο ιερό άλλος, είδε ξαφνικά ένα φίδι να κατεβαίνει από ένα δένδρο έρποντας. Τρομαγμένο, φώναξε τους γονείς του και έτσι επανήλθε η φωνή της. Τέτοια και άλλα παραδείγματα με θεϊκές παρεμβάσεις μπορούμε να μάθουμε από τα αναθηματικά ανάγλυφα, τα περισσότερα από τα οποία φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών¹³. Εκτός όμως από θαυματουργικές θεραπείες, υπήρχαν και θαυματουργές αρρώστιες, όπως π.χ. μια εγκυμοσύνη διάρκειας τριών ετών. Ακόμα όμως και όταν η θεραπεία προσομοιάζε με τη σύγχρονη ιατρική ή την κοινή λογική, όπως π.χ. το γδύσιμο και το βούρτσισμα του ασθενή που είχε φθειρίωση, πάντα ετελείτο από το θεό μέσω ενός θαυματουργού ονείρου².

Αρχές του Ασκληπιού (13ος αι. π.Χ.) και των ασκληπιείων (7ος αι. π.Χ.)

Οι αρχές που ακολουθούσε ο Ασκληπιός αναφέρονται στα παρακάτω:

Α. Ιατρική δεοντολογία

1. Ο ιατρός, ως θεραπευτής και σωτήρας, οφείλει να είναι ισχυρός και φιλόπονος και να παρέχει υγεία και σωτηρία.
2. Χαρίζει στον ασθενή και στο περιβάλλον του ειρήνη και γαλήνη.

Β. Αρχές ψυχοσωματικής ιατρικής

1. Εσωτερικά ψυχικά αίτια προκαλούν χρόνια σωματικά νοσήματα.
2. Ολιστική θεώρηση του ασθενούς με παροχή ψυχοσωματικής αγωγής, δίαιτας, φυσικοθεραπείας, φυσικού περιβάλλοντος, ψυχαγωγίας και καλλιέργειας της θρησκευτικότητας.
3. Ενίσχυση ψυχολογικής παρηγορητικής θεραπείας και ήπιας θεραπευτικής αγωγής. Στόχος της ψυχοσωματικής αγωγής είναι η απαλήλαγή του ασθενούς από το άγχος και την ανησυχία του θανάτου.

Γ. Αρχές άσκησης της ιατρικής

1. Διαχωρισμός ιατρικής από μαντεία.
2. Ίδρυση λατρευτικών και θεραπευτικών κέντρων, των ασκληπιείων (7ος αι. π.Χ.).
3. Δημιουργία συμβόλου ιατρικής.
4. Συνδυασμός ανθρώπινων αντιλήψεων ιατρικής με τη θεία αντίληψη των ασκληπιείων.

Δ. Αρχές της επιστήμης της ιατρικής

1. Δημιουργία ιατρικής με επιστημονική μέθοδο (Πλάτων, Γαληνός).
2. Ανάδειξη της Ιατρικής από εμπειρία βοτάνων σε τέχνη (Γαληνός).
3. Θεμελίωση της ιατρικής φυσιολογίας με τα ζεύγη των αντίθετων ιδιοτήτων: θερμό-ψυχρό, πικρό-γλυκό, ξηρό-υγρό (Πλάτων).
4. Αναγνώριση νοσηρών κράσεων του οργανισμού.
5. Συμβολή επίκτητων και κληρονομικών παραγόντων στη διατήρηση της υγείας ή στην εμφάνιση νόσου (Πλάτων).
6. Άσκηση εμπειρικής πρακτικής ιατρικής, χρήση φαρμακευτικών βοτάνων και εφαρμογή δεξιοτεχνίας στις χειρουργικές πράξεις.
7. Παροχή ιατρικών αντιλήψεων στις επιγραφές των αναθηματικών πλακών των ασκληπιείων για τη διάγνωση και τη θεραπεία των νόσων¹.

Ε. Η συνεισφορά του Ασκληπιού στην ιατρική

1. Θεωρήθηκε ότι ολόκληρη η ελληνική ιατρική, από την οποία προέρχεται η σύγχρονη επιστήμη, ήταν εμπνευσμένη από αυτόν ή βρισκόταν υπό την αιγίδα της θεϊκής του προστασίας.
2. Τα ασκληπιεία βοήθησαν άμεσα και ενθάρρυναν την πρόοδο της ελληνικής ιατρικής, ιδιαίτερα τα ιερά της Επιδαύρου και της Κω.
3. Ο Ιπποκράτης εκπαιδεύτηκε στο ναό της Κω, όπου απέκτησε την κλινική εμπειρία του. Οι ιερείς και οι γιατροί συνεργάζονταν αρμονικά.
4. Στην ομηρική εποχή οι κυριότεροι γιατροί συνδέθηκαν με τον Ασκληπιό. Αργότερα μία ή δύο από τις κυριότερες σχολές ιδρύθηκαν από απογόνους του Ασκληπιού.

Συμπεράσματα

Γενικό όνομα των ιατρών από την εποχή του Θεογνίδος ήταν «Ασκληπιιάδης». Ως σήμερα διατηρούνται μέθοδοι, ακολουθούνται

συνταγές, χρησιμοποιούνται εργαλεία και γίνονται επεμβάσεις μιας εποχής παλιάς αλλά τόσο κοντινής. Οι Έλληνες γιατροί με αφοσίωση διατήρησαν την αφιέρωση της τέχνης της στον Ασκληπιό. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ακόμη και σήμερα, οι γιατροί όλη του κόσμου, ορκίζονται με τον όρκο του Ιπποκράτη στο θεό Απόλλωνα και στον Ασκληπιό «Ομνύω Απόλλωνα ιατρών και Ασκληπιόν και Υγείαν και Θεούς πάντας τε και πάσας...».

Summary

Asclepius: the god of medicine

K. Tziarou, M. Tavlanta, Ch. Lappa, P. Argiana, A. Chasioti, K. Barbouti, K. Skotoris, Th. Tavlanta, P. Tavlantas

Asclepius, the god of medicine, has been adored for approximately 1000 years in various regions, from Asia to Italy. At many places around the world are discovered many sanctuaries dedicated to the god of medicine known as "Asclepieae". One of the most famous and important sanctuaries is the Asclepieio of Epidavros, which is locat-

ed 2 kilometres from the Health Centre of Liguria. This became the reason for us to work a study which is related to the mythology but also to the work and the offer of Asclepius in medicine.

In our study we analyse the legends concerning the birth of the god, his origin, the question of being a god or a human, his life and his death, his ability to bring up the deads, the evidence of his work, his sanctuary, the worship and his cure methods, the snake symbol and the other holy symbols. The contribution of Asclepius to medicine has been very well recognized and he is considered as the founder of medicine. It is remarkable that all doctors all around the world swear the Hippocratic Oath to the gods Apollo and Asclepius.

Key words: *Medicine, Asclepius, Epidavros.*

Βιβλιογραφία

1. Μαυρίδης Γ. Ο Ασκληπιός και οι απαρχές της ιατρικής. Εξάντας 1996, σελ. 11-58.
2. Farnell R. Lewis. Ασκληπιός-Διόσκουροι. Ιάμβλιχος 1997, σελ. 11-60.

3. Η Μεγάλη Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια. Αθήνα 1964, τόμος 3ος, σελ. 562-563.
4. Κερένιυ Κ. Μυθολογία των Ελλήνων. Εκδόσεις Εστία 1996, σελ. 142-145.
5. Νέα παιδική και σχολική εγκυκλοπαίδεια «Ο σύμβουλος των νέων», τόμος Β', σελ. 620-621.
6. Von Eickstedt Klaus Valtin. Το Ασκληπιείον του Πειραιώς. Αθήνα 2001, σελ. 6-8.
7. Tick E, Τασούλης Π. (μτφ). Η θεραπεία της ψυχής μέσα από τα όνειρα. Εκδ. Ενάλιος 2003, σελ. 53-100.
8. Μαρκέτος Σ. Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής. Αθήνα 1993, σελ. 28-30, 426-435.
9. Ρισπέν Ι. Ελληνική μυθολογία. Εκδ. Δαρεμάς 1953, τόμος Β', σελ. 408-450.
10. Voutsas C. Επιδάυρος και μουσείο, αρχαιολογική και ιστορική παρουσίαση. Ed. Thera, Αθήνα, σελ. 3-4.
11. Αραβαντινός Α.Π. Ασκληπιός και ασκληπιεία. Εκδ. Λέων 1907, σελ. 31-35, 181-198.
12. Το ασκληπιείο της Επιδαύρου - η έδρα του θεού γιατρού της αρχαιότητας, η συντήρηση των μνημείων του. Εκδ. Περιφέρεια Πελοποννήσου, Ο.Ε.Σ.Μ.Ε. 1999, σελ. 10-17.
13. Παπαστάμος Δ. Επιδαύρος. Εκδ. Απόλλων 1979, σελ. 11-23.
14. Βρεττός Σ.Λ. Λεξικό τελετών, εορτών και αγώνων των αρχαίων Ελλήνων. Εκδ. Κονιδάρη, Β' έκδοση 2002, σελ. 131-133.
15. Σιέττος Γ. Τα εφευσίνα μυστήρια. Εκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1993, σελ. 98-102.
16. Γουδύ Δ. Τα μυστήρια της Εφευσίνας. Εκδόσεις Δημιουργία, Αθήνα 1990, σελ. 46-48.
17. Σταυρόπουλος Σ. Τα ασκληπιεία της Πελοποννήσου. Πάτρα 1996.
18. Ξυπολιάς Β. Ιερόν Ασκληπιού Επιδαύρου. Τύποις Χριστόπουλου Γ., Ναύπλιο 1955.